

КАРГАНАЙ

Ялыу, кей ару, жап-жажыл. Эртең тура. Јаңы ла чыгып келген күнге айылдын јанында өлөңдөги болчок-болчок чалын-суу, кызарып келеткен тийингаттый, мызылдажат.

Карганай чадырынын эжигин мендей-шиндей бөктөйлө, каалга дөөн болды.

– Бу јаанам база ла бараткан ба? – Ыраак городто институтта үренип турган јеен кыс јаны ла туранан чыгып келген, сенекте турды. Бып-быјыраш чачту, жап-јаны джинсылу.

– Эйе. Туку төмөн Экчеш эшке јетире барып келейин деп. Јакшы күн болордо. Кирбееним удап калт. Кандый јаткылары болбой. Туку байа жүрөөртөн кижине, тен јышкыланып... тпүк.

– Эртең тура улустын айлын дөөн барбагар деп, слерди канчазын айдар. Бу слер канай калан кижине.

– А эрте барбай. Өлөң чаабы өй болуп јат, улус үзе ишке жүре берер, мен чилеп, айылда отуруп турган эмес. Кижине куучындажып та болбос.

– Јаана, мындый эрте кижине айылдабайтан. Улус чаптыксынар. Төрөөн дө кижинин айлына эрте барбас керек. Слер десе бодоп ло бастыра деремнени айылдап жүрүп јадыраар. Эмди өй өскө, улустын күүн-санаазы башка. Эмдиге өйдө анай айылдаарга јарабас. Улус кыртыштанып јат.

– Кижинин айлына кижине кирбейтен дегени не ол. Мындый јаман немени сеге кем айдып берди? Ол городыннын улусы ондый эмтир бе? Эйе, јакшыны көрүп алтырын.

– Јаана, культура... – кыс түрген јартап болбой, арай ыйлабады.

– Јок, јок, бистин улус ондый эмес, кижини чаптыксынбас, јаман көрбөс. Улустын айлына кирип жүрбей, куучындажып жүрбей, јаман-јакшыны үлежип жүрбей, балам.

– Ого жүк јазап кийинип алзаар, јаана. Чек оромыжаар сүүртелип калтыр не, бөрүгеер үзе кубал.

– О, көдөк! – Карганай, ийт куйругын туткан чылап, толгос эделе, оромыжын чыгара тартты. – Узуны коркыш, акыр, оны айла... мендеп турум.

– Турага киреле, јазап кийинип алзаар.

– Бош јок, ка ол јаны бөрүкти бери бер, мендеп турум.

Јеени тура дөөн кире конордо, Карганай бөрүгин сенектин агаштарына сабап-сабап, сакып турды.

– Је канайып калдын ондо, бу күн тал-түшке једип бараат, – Карганай чугулданып чыкты.

База эмеш болуп, кыс колына толтыра кийимдү чыкты.

– Эм мыны не экелип јадырын? Бөрүк ле болор, тойго бараткан эмес, апар, – Карганай эски бөрүгин апарып салзын деп берип јадала, көзи джинсыга тийди. – Бот, балам, јакшы... узун-узун кийим кийип жүрбей, кыс кижине эди кызандабайтан... јаныс катузы коркыш эмтир, је јунып ийзе, јымжай берер болбой, кий ле, улустын өзөгине жүрзен, тизен-эжин кызандабас. Айла мыны тен, карын, канай алаалдын.

– Мен кайдан. Энем торбок табыштырала алды не.
– Эм бооро энен торбок табыштырала, Сыргага неме алатам деп турган, бу ба? Ба, чалта-а, саду деп неменин ыразы кубултыр. Акыр...
Карганай капшай ла каалга дөөн басты.
– Жаана, је барбазаар, – Сырга чек кородой берди.
– Сен меге унчукпа. Не дегени ол... кижинин айлына кизи кирбес деп. Адан сырай, – Карганай жыга кизирейле, деремнени төмөн алды.
Бараткан барыш коркыш. Ичинде арбанып та турганы коркышту, тууразынан көрзө, та неге-неге бараткан кизи, тен жалтанчылу.
Алдынан өрө суулап бараткан келиндер келеткен.
– Карганай кайда жүгүрип отурган?
– Туку Экчеш эшке јетире... эм айлында та јок, күн өксөп калган... – эм оройтыган деп, бойына бойы ачынып турган.
– Керегеер бар беди? – келиндер чала кайкашты.
– Јо-ок,тегине ле... Кирбееним удап калт.
Карганай базыт бажына куучындажып жүрүп калды. Узун јикпе, јарым көлөсө ошкош, бутка оролып-оролуп, көкси тужынан ичкери суймайа коркойып, өрөкөн сал ла јатты. Алдында Карганай мындый болгон беди. Үч уулын ээчидип, деремнени төмөн түшсе, тен көс кылбыгар келин не: узун, јаан, эмди карыйла, там ла јабызап, там ла кичинеерип жүрген.
Экчеш эшке једип келзе, улус айлында: эмеен-өгөөн, келди – үчү чайлагылап отурды.
– Куда-ай, Карганайым кайдан кирип келт, карын. Чек көрүнбей барарда, оорып-эштеп калган болор бо деп те јададыс. Акыр, бу көрмөстин өлөни ле когызаза, барып көрүп келер деп отургам, талкан-эш эдип алып. Је карын... – Экчеш эмеген түрген ле аяк урды.
Келди төжөк јайып, Карганайды ичкери отургысты.
– Кандый жүреер, Карганай? Бала-барка амыр ла болбой, – өгөөн чайлаган деп, аягын туура тургузып, ээр-үйген алды.
– Кем јок ло, амыр ла.
– Бис өлөңлө лө согужып јат, – өгөөн ат ээртеерге чыкты.
– Мен эм немеге күч једер эмес, очокты ла айланып јат. Өлөңди уулдар ла, келиндер ле иштенгилеп јат. Бала-барка чыдаган. Бойын кандый жүрүн, Экчеш? Бистин келин бооро сени тын оорыган деп айдып барган. Једип албай ла јаттым.
– Ондолгон, Карганай. Тен, баш болзын. Эм өлөңдөп јадырым, а наайлу коркыгам, тен бу уулым балдыран да азыражып бербес болорым деп бодогом.
– Је, карын, јакшы жүрген эмтирин. Акыр, бүгүн слерлерди көрүп ийейин деп баскам, – Карганай туруп, эжик төөн болды.
– Та-ай, Карганай келерде, тен онду куучындашпадыс та. Бир өлөң деп чак бар. Је акыр, бир күн. Бис кем јок ло, Карганай. Слер ле јакшы жүреер, удабай кирип бар турзаар, – Экчеш эмеен чаазында ороп койгон неме берди.
– Мыны јеендереерге тудуна береер.
Айылдан ырайла, Карганай чаазынды ачып көрзө: конфеттер.

– Акыр, мыны ол өскүс балдарга апарып берер туру – деп, жангыскан куучынданып, койнына бодырайта сугуп алды, меестин эдегинде төрт кып тура жаар басты.

Келеделе, үредүчи келин санаазына кирди. Айлы бу ла бараткан жолында, ыраак жок. Көчөлү жүретен эди: та отурганча, та кабайлу болуп калды, та уул таап алды, та кыс. Кирип көрүп ийер, кандый отурган.

Карганай айландыра жаңы штaketникле манап койгон эки кып турага жеделе, каалгазын таппай, бир канча басты. Онон ийт бар ба, жок по деп тындаланды. Кыйгырды. Ийт үрбеди. Каалганы ачып кирер десе – ачылбас. Сыймала ла сыймала, бедрен ле бедрен. Болуп албады. Туранын эжиги ачык па, сомокуту ба деп көрөргө, күнге удур тандактады ла тандактады, тандактады ла тандактады. Жүк арайдан көзи жетсе: ачык. Эм кижичыгар болор бо деп, штaketникти кыйкай басты. Эжик шык ла. Чеден болзо, Карганай ажа берер эт, учкур башту агаштарды канай ажат. «Э-эй, балдар!» – деп кыйгырып салып, колыла жаңып турды. Кийнинен көрзө, тен штaketникке кермеделип калган чеденчи уй. Онын бу ла турганын Сырга жеени көргөн болзо, жеткезинен акара баш жок ло тудар эди.

Карганай чөкөйлө, арбанып-арбанып, меестин эдеги жаар ууланды. Ондый да болзо, эки-үч катап кайа көрүп салды.

Айылга жууктап келеле, база ла тандактады:

– Балдар та айлында, та жок, айса ойногылай берди бе, жааны иштеп турган болор керек. Көрүнгилебейт, байла, уйуктагылап жаткан: эмди школдоп турган эмес. Та-ай, көөркийлерди... салым кандый ла болуп жат.

Карганай кажаган-чеденди карап көрди: уйын саап, бозузын чеденге божодып ийтир, кулаштарды аяктады: одыны арбынду, эзенге жедер, огородын карады: одоп, жазап койтыр. Иштенкей балдар эмтир, же өскүс кижичыгар тартынбаганча болбос деп сананып, айылга кирди. Төрдө столдо көп балдар ажангылап отурды. Эжези кыс печкеге жөлөнүп алган ыйлап турды.

– Кайткан, балам? – Карганай бош турган тактаны бойы ла алып, отурды.

– Бүгүн энемнин жарым жылы, – кыс араай айдала, көзинин жадын арчып, жаанакка чай урды. – Балдарла кожо отуруп, чай ичсеер.

Карганай бу балдарды канай-канай куйудып, күүнин көдүреле жанар деп сананды.

– Алдырба-ас, балам. Чыдап ла калараар. Салымды, ооруны канайдар оны, балам. Эм сен тын карыкпа, эм сен, бу балдарга эне болуп арткан кижичыгар, быларды санан, балам. Мынай жүрзөн, оогош немелер санаага түжер, кыжык-кымыраан табарар. Ыйлаба, балам. – Карганай отурган балдарды аяктап, туранын ичин аяктап, койнында конфедин столго салды. – Кандый иштенкей, жакшы балдар, туразынын ичи ару, эптү, бозузы да жакшы, одыны да көп, картошкочы да жакшы бүдүп жат, балдарым жакшы ла жаткан эмтир.

Эжези кыс ичинде сүүне берди. Карганайга база ла чай урды: эмеш отурзын деп. Жаанак баланын санаазын билип ийди.

Балдар түрген-түрген ажангылап, Карганайдын конфеттерин ууштангылап-ууштангылап, эжиктен бурт эткилеп калды.

– А бу кандый көп немелер эди – деп, Караганай кийнинен көрүп кайкады.

– Кожо ойноп турганы база бар, – кыс куучындажар күүндү отурды. – Энем божогон кийинде слер жаңыс ла катап кирип жүрген болороор. Биске эмди улус та кирбей барды...

– Же, балам, карган кижини једип албай ла жүрген не, өскө нени сананган болор деп.

– Адам ол үй кижизин дөөн чек жүрүп калды. Јүреер ары дегенис. Быјыл сыйным сегизинчини божоткон, экү иштеерис, канай-канай бойлорыс јадарыс.

– Ого јүк кичинегин эмеш чыдадып берген болзо...

– Бис бербезис. Ондо эки балазы бар, барзын ары. Бис карындажыс бербезис. Чек көрөр күүним јок, – кыс тижин тиштенип ийди.

– Оной айтпа, балам. Ачузы ачу ла, је кандый да болзо, адан. Айса болзо, бир кайа көрөр туш болор.

Кыс бажын јайкады.

– Алдырба-ас, балам. Бу кире чыдап калган улуска не болзын. Наайлу јакшы јаткан тураар, тен кижини сүүнер: үзе ле бар, үзе ле јакшы... – Карганай туранын ичиле базып, мактап-мактап, јанарга чыкты.

Кыс Карганайды јолго јетире үйдежип койды:

– Же слер биске келип бар турзаар, Карганай. Кондыра келзеер, биске карын јакшы, је таштабай келип бар турзаар, ји бе.

– Бир күн кондыра келерим, балам, а келип бар турбай, балам, је јакшы јадаар, амыр јадаар.

Кыс санаазы јарык арттып калды.

Карганай күн тапту изип каларда, бастыра бойы самтарап калган јеткен: топчыларын үзе чечип алган, бөрүгин келтейинен когызада кийген, курын чек чечеле, тудунган.

– Пох, изүзин, акыр, эмеш јадып ийер – дейле, тойу, тоқыналу кижини чадырда орынга јада түшти. – Чек арыдым. Сырга, балдар сеге курут берип ийген, столдо.

– Же канча айыл керидеер? – Сырга јааназына ичинде кыртыштанды.

– Үч ле айылга кирдим. Ол бир үредүчи келиннин эжигин чек ачып албадым.

– Кийдирбеди дезеер. Мен слерди айттым не, болгон ло улустын айлына кирбеер деп. Бот, карын, бир кижини табылган эмтир – слерди кийдирбеген. База барбас болороор.

– А не барбайтан, ол – јакшы келин, каа-јаа учураза, кижиле куучындажып ла турат, тен ачык-јарык. Кийдирбеген эмес, мен бойым кирип албадым, – Карганай кыйгырарда, кижини чыкпаганын јажырып ийди.

– Куучындажары – бир башка, айлына кычырары – база башка. Айлына эн јуук улусты кычырып јат... – Сырга колдорын јайып тудуп, јартап баштады.

– Јок, сен меге айдып бер, ол ондый јаман немеге сени кем үредип јат? Ол үренип турган јеринде оной үредип туру ба?

– Ты-ый, јаана, культура деерде... – Сырга торт жуура тартылды.

– Мен сени ондо тен коркышту ла албаданып үренип јаткан дезем. Бу сен улус башкаратан үредүде кижине. Кижинин айлына кирбейтен деп үредип турган болзо... та, та канай жүретен болбойоор, билбей турум... – Карганай колын јангып ийди. – Та ла та.

– Јаана, уксаар да...

– Је ары кедери эт, болор. Бу канай тен ойинен өдүп бараат. Унчукпа дейдим меге, унчукпа. Болор!

Эртен тура база ла кечегизиндий күн башталып јаткан. Карганай туку ла јер јарып келерде турала, уйды, бозуны үзе көрүп, такаа-сакааны азырап, акту бойынын ижин бүдүрип, тойу этире чайлап алала, туранын эжигин ачып кыйгырды:

– Тураар, уйды саагар, мен барып јадырым, тен күннин јаражы коркыш. Бүгүн төмөн барбазым, бу Ајыс эшке јетире барып келейин деп... ыраак эмес, јаан удабазым. Јастан бери кирбеем.

Сырга ајаланын алдынан бажын чыгарап, кыйгырды ла:

– Јаана, тен јазап кийинип алаар! Чек кинодо индеецтер ошкош. Кижине уйалар.

Карганай Сырганын сөзин укты: келди садып берген чала јайыныр кара плащ кийди, изү болор деп, арчуул тартынды. Бүгүн деремненин үстиги учын дөөн салды.

Ајыс эш төөн бараткан кыска јол эки-үч чеден ажыра јаткан: эки туранын эжигиле өдөр керек. Эбире баргажын, узагы коркыш. Онын учун Карганай кыска јолло басты. Баштапкы туранын каалгазын ачып киреле, ойто буулайла, туранын эжигине једип-јетпей ле келерде, туранан эр кижине чыга коноло, чочыйла, јолло барбай, чеденди кечире жүгүрди. Карганай бойы да чочып, кийинен ары көрүп туруп калды. Эжикте турган таныш келин Карганайдын үсти орто келди:

– Мынын мында тозырайып калган турган немези не. Барар болзо – баратан, өдөр болзо – өдөтөн. Сары танда тойтындажып турган немези не былардын. Эмди мени өгөөн јок јаткан деп, эжигимди танла карагылап жүргүлеген не. Эм көрүп ийген, билип ийген улус болорго. Сурастам да, бойым азырап јадырым, кижинен курсак сурабагам...

Карганайдын эдине тийе ле берди:

– А сенин сурастарына кем тийип туру? Ала-көнчө не ажынып барадырын? Бурулу учун ичеген үзүлгерге турган болбайдар. Јакшы келин болгон болзон, сен де унчукпас эдин, мен де унчукпас эдим. Адан сырай мени тудаалап тур, сени таппай жүрген эдим, сен кире бала азырабагам ба мен. Адан ийт бол!

– Улустын тилинен јалтанып турбай, Карганай. Слерди мынай айдар деп билбедим, ачынбаар...

– Мынай кажы ла кижини тудаалап турзан, улус там барбай а-а. Эмеш сананар керек.

– Јастыра айдып ий калтырым, ачынбаар, Карганай.

– Сен меге тегин ле ачынба, балам. Мен көргөн-уккан немени улуска качан да айтпайтам. Туку карган Ајыс эш төөн барадырым.

Карганай мыны Сырга көрбөгөни база амыр деп баратты. Ајыс эш деремненин чек үстиги бажында турган. Эки бойы ла јаткан улус: кудай балдар бербеең. Карганайдын санаазында, быларды кире-чыга көрөр кижии бар эмес, кандый отургылары болбоой.

Айылдарды үзе өдүп ле келетсе, бир туранан табыш чыгып турар. Карганай, мал-ашла куучындажып үренип калган кижии, эм јаныскан турала, куучынданып јат:

– Акыр, бу айылдан не табыш чыгып турган болотон? Чыдап калган кыстарлу эт, куда түшкен болор бо, а канай угулбады? Черүде уулы јанып келген болор бо? Кандый јүрүп келген, акыр, чүрче баланы кирип көрүп ийейин.

Келзе, айылдын эжигинде машина да јок, чакыда ат та јок. Чадырга кирзе – ээн. Уйын јаны ла сааптыр, сүди эжиктин јанында туру. Түней ле өткөн, отурган, сакыган... кем де јок. А турада табыш чыгып ла турар. Эки кижинин үни угулар.

– Ы-ы-ы, јарт ла, былар турада кино көргүлөп јат. Телевизордо эки кижии керегинде кино болуп јаткан болбайсын. Јакшы кино болбайдар, сүдин де шүүбөй чачып ийген де. А байа ла сүүш болбайсын, үй кижинин табыжы тен коркыш.

Карганай чыданыкпады. Тура дөөн кирди ле. Јаан сенекке кирип, туранын эжигин ачардын кажы ла јанында, кижии коркышту эттире чынгырала, туранын эжигин кайра чачканча, сенектен бурт эдип калды. Кийнинен: «Өлтүрерим, өлтүрерим, јаныс ла өлтүрерим...»

Карганай санаа јок коркыган. Сенектен учканча чыгала, каалга дөөн барбай, отургызып койгон картошканы өрө алган. Койу картошканы капшай канай өдөт. Эзирик өгөөн үйин таппай калала, кара јерди айланып келзе, картошканын учында кара плащ јайылып бараткан.

– А-а, ыжо кайда барып јат, мени јетпес деп пе... – өгөөн картошко дөөн кире ле конды.

Карганай түргендеген бойынча, чеденнин ары јанына барып түшти. Кийнинде тен айу ошкош неме аймаштап кел ле јат. Тура јүгүргөн јерде, јанында айыл дөөн лө салды. Кыйгырайын дезе, бу јуугында кижии көрүнбес. Кийнинде неме айткылап туруп кел ле јат. Экүнин ортозында тоолу ла алтам арттарда, Карганай тура түшти:

– Арајан ол бараат... Арајан ол бараат... – деп, туку јаланда бараткан үй кижии дөөн бодоп ло көргүсти.

Өгөөн јаба једип келеле, танып ийди, эпјоксыны:

– Арајан база мындый плащту... арчуулду ошкош эди. Бу слер тураар не, Карганай. Је бир јаманым таштагар, эјебис.

– Алдырбас, алдырбас, је јан, јанөөр, – бойы дезе капшай ла бир айыл дөөн кирер күүндү.

– Је билбөй калдым, былар...

– Јан, јан, јанӧӧр, мен бу айылга јетире келгем, – јуукта айыл дӧӧн болды.

Ӧгӧӧн куучындана-куучындана, јанды. Карганай кайдан айылга кирет. Кара плащты уштыган, тӱре туткан, колтыктанган, јанган.

– Јаанам бӱгӱн кандый капшай јанып келт, – Сырга та не де болгонын сезип, ичинде каткызы келди.

Карганайдын кородогоны коркыш: плащты орыннын кийнин дӧӧн кептей чачала, арчуулын кийнинен чачала, бойынын эскизин кийип, чеден јаар басты. «Кижиле јок болзо, мал да кӧрӧр неме табылбас, кӱн туку кайда», – бозуны чыгара сӱрди.

Эртенгизинде кӱн Карганай айлында ла отурган.

База тӱн ӧтти, база ла тан атты, база ла эртен тура болды. Карганай токтодынып болбоды. Сок ло јангыс айылга барып келейин деп, деремненин ичиле салды ла. Айла, чын ла, јолы кӧндӱре ле.

Једип келзе, кижиле јок. Айлынын јаны да ээн. Карганайдын санаазында јама-ан болуп калды: «Бу балдар канайткан болотон, кадык-кабыр, јаш улус? Кандый јакшы јурт болгон эди: айлына кирип барзан, амыр, эки бойы эптӱ. Сӧӧгиле јангыс келин болгон, кижини эјебис ле деер. Је бир чак тӱштир, чачылып бартыр. Мындадан кӧрӧтӧн немени». Карганай сезип те турза, јартын угарга, јанында айылга кирерге басты.

Эжиктин јанында ӧлӧнгӧ ӧдӱгинин балкажын јыжып јатса, чадырдан сан башка табыш угулган: кижинин јӱреги чочыыр. База ла улус согужып јаткан болор деп, Карганай чеденнен чыга ла кон. Чадырдан база ла кандый да неме угулды: баланын ӱни аайлу, кижиле онтогон аайлу. Карганай тындаланып турала, јок, ыраар деп сананды. Келип-келип јадала, јӱреги јимирт эдип, токтой тӱшти: акыр, ол чадырдын эжигин ачып кӧрӧр.

Јӱгӱргенче келеле, эжикти ача ла тарт, – очоктын јанында бала кӱйӱп јат... ӱни чыкпай, талымзырап калган. Јаанак баланы тутканын бойы да билбей калды. Бир ле кӧрзӧ, баланы куба јыланаштап алган тышкары турды. Аайы-бажы јок кыйгырды: улус келзин деп. Кижиле кӧрӱнбеди. Деремненин ӧзӧгин дӧӧн јӱткиди: кыйгырат ла кыйгырат. Удабай анан-мынан улус јӱгӱрижип јетти, баланы алганча больница ла баргылады. Карганай ойто айылга келди: кижиле јок. Сакыды ла сакыды: кижиле јок. Бала от тӧӧн ӱсти јанында орыннан келтир. Канчазын отурар, јанып ийди.

Бир ай ӧтти. Улай-улай јаштар болуп, Карганай јаткан. Сырга јеени база айылда. Кенете чадырга тудунчакут ӱй кижиле кирди. Јаанак шыгалап танып турганча, эжиктен ле ыйлай салды:

– Куда-ай, Карганай ӧрӧкӧн, алкыш болзын слерге, балам тынын алдаар. Чек нени айдарын, нени берерин таппай турум. Балабысты кече экелип алдыс, эм алдырбас, базып јӱрӱ. Бӱгӱн ӱч јажы кирди, кӧстин чоги экелдим, Карганай, – ӱй кижиле јаанактын койнына арбынду кара килин салды, – кӧстин чоги болзын, Карганай.

Сырганын кӧзи јалтырт этти: меге костюм.

– Јо-ок, балам, алкыш та айдып келгениң јакшы, – килинди ойто берди,
– јаш кижии бойың эдин. Алып јан, балам. Карган кижии оны кайдатан,
курсагы ла тойу болзо, болор.

Ўй кижии килинди ойто ло Карганайдын койнына салды.

– Амадап алган неме эмтир, амадап кийзин деп јакып јадырым, – јаанак
катуланды.

Сырга јааназына килинди алалзын деп, имдеди ле имдеди. Јааназы
көрбөөчи болды.

– Та-ай, айса нени берейин, Карганай... – кижии торт санаага түшти. – Је
айса айылдазаар, Карганай. Эм ле кожо бараактар.

– Сен оны сананба да, санааркаба да. Алдырбас. Карган кижини адып
ийет оны. Је бир күн барарым, сакыгылап отураар – деп, Карганай келинди
мекелеп, каалганан чыкканча, үйдежип койды.

Кайа бололо, Сырганы ус сабарыла кезетти:

– Адаң сырай бөскө јетпей тур.